

НЕВОЛЯТА ИЛИ НЯКОЙ ДРУГ? (Лингвокултурологичен анализ на концепта 'успех' в българския език)

Илияна Димитрова
(Велико Търново, България)

Изследването разглежда концепта 'успех' като културна ценност и част от национално-специфичното съзнание на българина. Чрез лингвокултурологичен анализ върху български фразеологизми и изрази от съвременната разговорна реч относно успеха/неуспеха, се подкрепят разсъжденията на М. Минков, че имаме основание да отнасяме българската култура по-скоро към културите, изповядващи външна причинност.

Малък технически проблем във фотостудио и обяснението на служителката, че понеже днес е петък – такива неща се случват (наистина беше петък, но не 13-ти, който се смята за фатален, а 02.09.2011), ме накараха да се замисля до каква степен фатализъмът присъства в живота на българина. Р. Бейкър споделя мнение, че „в българския характер има голям коефициент на фатализъм” (Бейкър 2009: 147) и, като доказателство, подробно описва в книгата си случки от българската действителност, на които е бил свидетел.

Освен в петъчния ден, причината за неуспеха ни би могла да бъде и някъде (навсякъде) другаде. Ако в България не сме успели в брака например, по-вероятно е съдбата да има пръст в това – виновна да е „сляпата неделя”, липсата на късмет, зодията ни или пък Бог, за Когото всички знаем – „не подбира, а събира”.

Настоящото изследване разглежда концепта 'успех' като културна ценност и част от национално-специфичното съзнание на българина. 'Успехът' тук се разбира в най-широк смисъл – като 'положителен резултат', 'постигане на набелязана цел в личната и социалната сфера'. Чрез лингвокултурологичен анализ върху български

фразеологизми, благословии (пожелания), изрази от съвременната разговорна реч, пословици и поговорки, отнасящи се до успеха/неуспеха, изследването цели да разкрие представата и отношението на българина към едно колкото универсално, толкова и национално-специфично разбиране на тази ментална и културна единица. Това „разкриване”, от своя страна, ще е разкриване и на част от българския манталитет, тъй като лингвокултурологичният анализ на езиковите единици достига до подсъзнателното отношение на българина към успеха/неуспеха.

Като изходна база в изследването се използват разсъжденията на М. Минков за двата основни типа култури – „с вътрешна причинност” („Успехът ми зависи главно от мен самия” (Минков 2002: 88)) и „с външна причинност” („(...) успехът или неуспехът се дължат предимно или изцяло на външни причини: късмет, Бог, съдба, духове, дяволи, таласъми, приятели и роднини, връзки, връзкачество, правителство, цар, президент...” (Минков 2002: 88); „(...) каквото и да правиш нищо не зависи от теб” (Минков 2002: 106). Авторът подчертава тясната връзката между типа култура и светогледа на човек. Хората, носители на култура с външна причинност, проявяват пасивно отношение към живота (Минков 2002: 97–98), вярват, че се случва това, което е „било писано” (Минков 2002: 106).

Въз основа на свои наблюдения и изследвания на други автори (Дж. Ротър и Дж. Милър), М. Минков посочва западните народи като „изповядващи вътрешна причинност” (Минков 2002: 88). Американците са типични представители и носители на този тип култура. Те „биха ви казали, че дали ще стане това, или не, зависи от вас самите. Успехът ви пак зависи от самите вас ...” (Минков 2002: 90). М. Минков цитира представително изследване за България, според което 80 на сто от българите са убедени във външна причинност (Минков 2002: 113). В подкрепа на това становище авторът привежда и множество примери – лични наблюдения и впечатления от социалното поведение на българите.

Задачата на това изследване е да провери съществуват ли лингвистични данни в българския език, въз основа на които бихме могли да отнесем българската култура към културите с външна при-

чинност. Това, от своя страна, ще спомогне за реализиране на поставените цели в доклада.

През 1993 г. при великолепната игра на един български футболист коментаторът на мача възкликна, че „Господ е българин”, въпреки че заслугата за победата на мача (успехът в резултата) беше лично на Ем. Костадинов и добрата му игра. Тази реплика илюстрира пряката връзка в мисленето между постигнат успех и Бог/Господ. Езиково доказателство за това, че говорим за успеха като за нещо, което, дали ще се случи, или не, зависи от желанието, решението на Бог/Господ, са следните фразеологизми:

Ако бъде Богу на път диал. – употребява се за изразяване на надежда, очакване, че нещо ще стане, ще се изпълни някакво желание. (...) от народното вярване, че господ обхожда земята, поправя неправди и изпълнява справедливи желания (БФР1974: 79); *Ако е рекъл бог* (БФР 1974: 79); *Ако е рекъл господ* ‘ако не се случи нещо непредвидено, ако нещо не попречи’ (БФР 1974: 79) – тези два фразеологизма съществуват с висока фреквентност в езика ни. Можем да ги открием като реплика почти във всяка ежедневна ситуация, например „употребява се при уговорка за нещо” (БФР 1974: 79); *Голлям е господ, Добър (жив) е господ* (БФР 1974: 218), *Има господ, Има бог* (БФР 1974: 441) – а) За изразяване на надежда, че ще се поправи положението или че ще се даде заслуженото някому; б) За изразяване на задоволство, че вече се е поправило положението или че някой е получил заслуженото (БФР 1974: 218); *Както господ дал* ‘както трябва, както е редно’ (БФР 1974: 471); *От (из) твоите уста в божи<ите> уши* ‘дано се сбъдне’ “ употребява се като отговор, когато се пожелава някому нещо хубаво. (БФР 1974: 82); *Родил се кога вечерял дядо Господ* диал. ‘късметлия, имотен, богаташ (е)’ (БФР 1974: 257); *С бога съм вечерял / приказвал* ‘върви ми, имам големи успехи, щастлив съм’ (БФР 1974: 263); *Хващам/ хвана бога за брадата* ирон. ‘Постигам големи успехи, сполучвам много’ “ употребява се, когато някой се е възгордял от въображаем успех. Още: *Хващам / хвана господа за пардесюто* (БФР 1974: 463); *Господ не е скитач, ами събирач* “ употребява се, когато добър мъж се ожени за нескопосна жена (БФР 1974: 221); *Господ да ми е на помощ* понякога ирон. ‘в крайно тежко положение съм,

никак не може да ми се помогне; тежко ми, горко ми’ – употребява се най-често обикн. като възклицание (БФР 1974: 221); *Даде бог* ‘за нещо хубаво, добре стана, успя, случи се’. (БФР 1974: 235); *Чул те господ* “ възклицание за изразяване на желание и надежда, че нещо ще стане, ще се сбъдне, употребява се като отговор, когато някой изкаже пожелание (БФР 1974: 512); *Дай боже* ‘дано’ (БФР 1974: 237); *Да не дава господ* ‘дано не се случи’ (БФР 1974: 240); *Де тоз (тоя) господ* ‘дано стане, дано се случи’ – употребява се като отговор при пожелаване някому нещо хубаво (БФР 1974: 255); *Кога дал господ сливите, че дал и костилките*. диал. – казва се на човек, комуто се случва и нещастие покрай хубавите неща (БФР 1974: 522); *Манна небесна* книж. ‘голямо благо получено даром’ (БФР 1974: 572); *Пада ми / падне ми от бога* ‘получавам нещо наготово, съвсем без труд’; *Пада ми / падне ми от небето* ‘получавам нещо без труд, без усилия, наготово, неочаквано’ (БФР 1974: 103); *Не зная на кой бог (светец) да се моля* диал. ‘съвсем безпомощен съм, нямам при кого да отида за помощ, подкрепа’ (БФР 1974: 693); *И мене, Господи (дай ми, помогни ми, стори ме и пр.)!* (Крумова-Цветкова 2010: 252, цит. по Спространов СБНУ XII, 251); *От нас мало, от Господа ного (много)!* – ‘казва се на третата вечер, когато даряват новороденото’ (Крумова-Цветкова 2010: 269, цит. по Спространов СБНУ XII, 252); *Амин, дай Боже, пълна сполука!* – ‘отговарят родителите и домашните на момъка’ (Крумова-Цветкова 2010: 209, цит. по Гълъбов СБНУ X, 49); *Господ напред и ти подире му!* – ‘казва се обикн., когато се предприема някаква работа или се тръгва на път’ (Крумова-Цветкова 2010: 218, цит. по Геров III, 220); *Да даде Господ под праг и над праг, и под път и над път!* – ‘благословия за богатство и изобилие’ (Крумова-Цветкова 2010: 221, цит. по Слав. БП; ФР); *Дал ти Господ сребро и злато!* (Крумова-Цветкова 2010: 224, цит. по БНТ 12, 564); *Боже помози!* – ‘при захващане на работа’ (Крумова-Цветкова 2010: 213, цит. по Геров IV, 154; Слав. БП); *Дай Боже!* – ‘като възклицание: 1. В отговор на благословия и предричане на добро бъдеще. 2. Когато някой иска нещо да стане’ (Крумова-Цветкова 2010: 223, цит. по Стойчев СБНУ XXXI, 129; Геров I, 55); *Помози Бог!* – ‘към човек, който работи нещо’ (Крумова-Цветкова

2010: 98)¹; *Да ти даде Господ година да работиш, под мишица да го вземеш!* – ‘според съществуващата легенда Господ така благословил жената, която не искала да признае, че той я е научил побързо да тъче’ (Крумова-Цветкова 2010: 234, цит. по Калоянов БПЛ 107; Арнаудов СБНУ XXVII, 237); *Ден да работиш, на кола да се вдига!* – ‘според съществуващата легенда Господ благословил орача, който казал, че той го е научил да оре’ (Крумова-Цветкова 2010: 327, цит. по Калоянов БПЛ 107; Арнаудов СБНУ XXVII, 327); *С божата воля!* (Крумова-Цветкова 2010: 273, цит. по Слав. БП).

Преди години Бог е заемал съществена част в живота на хората, в това число и на българите (езикът ни и до днес изразява наречия за място, начин, количество, време по модела *бог знае* + въпросително местоимение: *бог знае докога, бог знае какво, бог знае какъв, бог знае кога, бог знае колко, бог знае къде, бог знае откога, бог знае откъде* (БФР 1974: 98). Вярата, че Господ има силата да променя човешки съдби, е давала на хората пълното и естествено право да се обръщат често към Него, независимо каква религия изповядват. Макар в днешно време религиозността на българина да е „сериозно разколебана” (Крумова-Цветкова 2010: 58) и

¹ Спомням си приказка, която моята баба разказваше, за млада невеста, която тъчала черга на стан. Минал свекърът им и я поздравил: – „Помози Бог, булка!”, а тя отвърнала: – „Помози, не помози, един метър ми остана да изтъка и до залез слънце съм готова с чергата.” „– Така да бъде, ти си знаеш!” – отминал кротко старецът. След минута-две обаче на невестата им се наложило да изтича до тоалетна, върнала се и отново започнала да тъче. Препъхвала совалката и отново тичала до тоалетна, и така до вечерта, докато седне и трябвало да става, докато седне и трябвало да става. Не успяла, така, както планивала, да завърши чергата до вечерта.

Приказката ясно илюстрира мисленето на хората, че ако Господ не е „рекъл”, ако не е по неговата воля (ако Той не ти помогне), колкото и да си убеден, че сам ще се справиш, няма да можеш да успееш в нещо (с нещо). Тоест, имплицитно Бог има пълна власт над ситуацията. Честото ходене до тоалетна на невестата, като че ли е „наказанието” им, че тя самата не е вярвала в това („помози, не помози (...) до залез съм готова (...)”) и доказателството им, че е невъзможно да успее без помощта на Бог. С подобен смисъл са и следващите две благословии.

вярата в Бог да е изместена от вяра в други сили, интересен факт представляват фразеологизми като *ако е рекъл господ, дай боже, чул те господ, божа работа* и др., които имат висока честота на употреба и същевременно в редки случаи са израз на религиозност.

Такива изрази в съвременната българска реч са своего рода застраховане от евентуален неуспех. Чрез тях най-вече се показва („обяснява”), че, колкото и да искаме нещо да се случи (да успее), процесът на това случване (успяване или неуспяване) не зависи изцяло от нас. В мисленето на българина сякаш има нещо закодирано, което светва с червена светлина, за да ни напомни, че дори и да решим да вземем нещата в свои ръце, никога не можем да сме убедени в успеха им. Отражение и доказателство на това твърдение са изрази в съвременния български език като (обикновено, когато правим планове за нещо): *да не се каня много, да не си правя много планове, де късмет, ако не ми мине котка път, ако е живот и здраве*. Посочените изрази са също с висока фреквентност в езика и присъстват като реплики почти във всяка ежедневна ситуация².

Бог/Господ вече е заменен с късмет, суеверие (*ако не ми мине котка път*) или просто с изрази (*да не се каня много, да не си правя много планове, живот и здраве*), които илюстрират предпазливост, липса на убеденост и вяра в това, че от нашите усилия зависи успехът или неуспехът на дадена ситуация. Тези изрази разкриват, че фокусът на мисленето ни е върху онова, което е непредвидено (непредвидимо), неочаквано и от което на практика винаги зависи успехът или неуспехът ни – съдба, късмет, суеверие, подредба на звезди и планети, зодия и дори „връзки, връзкачество” (Минков 2002: 88). Сrv. следните фразеологизми:

² За да се провери актуалността на посочените изрази сред млади българи, беше проведена анкета сред 100 студенти от Великотърновския университет (националност – българска (100%); етническа принадлежност: българска (94%); турска (4%); ромска (1%); арменска(1%); възраст: 18-22 години (90%), 22 – 25 години (10%); пол: мъже (24%), жени (76%). 57% от анкетиранияте студенти употребяват посочените по-горе изрази в ежедневни ситуации, при планиране да дадено събитие например. Анкетата доказва, че изразите са разбираеми и актуални в речта на млади хора между 18 и 25 години.

Долен господ ‘влиятелно лице, на чиято подкрепа някой може да разчита’, от погов. *Ако имаш долен господ, надявай се и на горния* (БФР 1974: 268); *По втория начин* неодобр. ‘не по общоприетия ред, а чрез връзки и познати’ (БФР 1974: 131); *Паднал съм си на късмета* ‘живея много щастливо, сполучил съм в живота си’ (БФР 1974: 108); *Падам си / падна си на късмета* ‘неочаквано получавам големи облаги, постигам успех, провървя ми извънредно много’ (БФР 1974: 106); *Проработва / проработи ми късмета* ‘почвам да имам успех, сполуки, да ми върви’ (БФР 1974: 219); *Всеки с късмета си* (БПП 1986: 117); *Ако имаше сиромашът късмет, нямаше да е сиромаш* (БПП 1986: 117); *Да си види късметът!* ‘да се ожени’ (Крумова-Цветкова 2010: 229, цит. по Слав. БП)³; *Работи ми късмета* ‘върви ми, имам успехи, щастлив съм’ (БФР 1974: 236).

Американка разбра и преведе известната поговорка *Роди ме, мамо, с късмет, на ме хвърли на смет* (БПП 1986: 116) така: *I was born lucky, but then my luck changed* ‘бях роден щастлив, но след това късметът ми се промени’⁴, а уелсец обясни същата поговорка с думите: ‘животът е най-важното’, т.е. нищо, че могат да ме хвърлят на смет, важното е, че съм роден⁵. В интерпретацията на информаторите (и двамата живеещи в България и владеещи български език на ниво С2, но все пак “носители на култура с вътрешна причинност (по Минков)) липсва акцентът върху късмета или по-скоро липсва онзи акцент върху късмета, който ние българите влагаме – вярата, че ако си роден с късмет, ще имаш щастлива съдба (ще успееш), независимо от неблагоприятните за теб обстоятелства.

³ Както проф. Крумова-Цветкова отбелязва, още в миналото са съществували пожелания „човек да има повече късмет в живота при избора на жена, на приятели, късмет да не му се случват нещастия и под.” (Крумова-Цветкова 2010: 53). В днешно време традицията да се слагат късмети в новогодишната баница, които да „вещаят” каква ще е годината за нас, не се е променила. Късметът продължава да е едно от най-честите пожелания, които си отправяме по време на празници. Българинът много често получава не само новогодишен, но и „късмет за деня”. Той се сервира в някои от заведенията заедно с поръчана чаша кафе под формата на малко свитъче.

⁴ А. Родел в личен разговор.

⁵ А. Ричардс в личен разговор.

Според В. Аврамова късметът в българската менталност присъства във всеки отделен момент от живота на човек “ късметът ни съпътства от раждането до смъртта и се явява предпоставка за щастлива съдба (или за нещастна съдба, ако не ни придружава). Авторката определя късмета като необходим компонент на съдбата, който съпътства обстоятелствата на живота и той определя възможността за успешен или неуспешен изход (Аврамова: 2010: 236). Аврамова подчертава независимостта на късмета от волята (желанието) на човек, късметът е непостоянен, неочакван и бележи всеки отделен момент на съдбата със знак „успешно” – „неуспешно” (Аврамова 2010: 237).

Доказателство, че късметът играе важна роля в живота и мисленето на българина, е и фактът, че освен *късмет*, в езика ни присъства още една дума със същото значение – заетата от турски дума *кадем*⁶. На предметите в битя често бива приписвано качеството „носещи кадем/късмет”. В разговорната реч присъстват словосъчетания като *давам/подарявам нещо за кадем, това е за кадем, вземам нещо за кадем, имам/нося нещо за кадем*. Ако кадемът се носи не от нещо, а от някого, тогава човекът, носещ щастие, е *кадемлия* (тур. *kađemli* от ар. – разг. който носи щастие (РЧДБЕ 2000: 321)).

Успехът или неуспехът могат да зависят от друга външна причина – суеверие.

Мина ми <черна> котка път (ще ми мине <черна> котка път) ‘не успях да постигна (няма да постигна това), което желяех, което бях предприел (което ще предприема), претърпях неуспех, не сполучих (ще претърпя неуспех, няма да сполуча)’. Още: *Мина ми лисица път. Мина ми мечка (мачка, мишка, заек) път. Пресече ми котка път* (БФР 1974: 590); *Родил съм се на Великден* ‘много ми върви, много съм щастлив’ (БФР 1974: 257); *Родил съм се с риза* ‘много ми върви, много съм щастлив’ (БФР 1974: 257); *Роден в (у) черен вторник* ‘много нещастен, на когото никак не върви’. Още: *Роден на черната събота. Роден на черен петък* (БФР 1974: 256);

⁶ *кадем* (тур. *kađem* от ар.) разг. щастие, сполука, късмет (РЧДБЕ 2000: 321).

Да не чуе дявола! – ‘употребява се, когато се каже, че нещо е добро, добре върви или че е станало нещо хубаво, за да се изрази опасение да не би да се влоши, да се развали’ (Крумова-Цветкова 2010: 226, цит. по ФР); *Да не ти е (му, са) уроки!* ‘дано не ти (му, им) се случи нещо лошо’ – ‘употребява се заедно с изказване на похвала към (за) някого. От народното поверие, че когато се каже нещо хубаво за някого, той може да бъде урочасан’ (Крумова-Цветкова 2010: 226, цит. по ФР) или ”от народното вярване, че ако някому завидят и го погледнат с лошо отношение или го похвалят, ще се разболеет от болестта уроки” (БФР 1974: 241)⁷; *Роден под щастлива звезда* ‘който има голямо щастие, който винаги преуспява, на когото върви’ – води произхода си от разпространените суеверни вярвания, че съдбата на човека зависи от хороскопа му, от разположението на звездите, слънцето, планетите по време на раждането му (БФР 1974: 256)⁸.

Макар по-малко в количествено отношение, в българския език съществуват фразеологизми, които ясно изразяват, че ние, а не някой друг, сме причина за неуспеха, напр.: *Убивам/убия си бъдещето* книж. ‘с постъпките си с поведението си сам ставам виновен за нещастията си, като попречвам на успеха си в живота или се опозорявам (БФР 1974: 431); *Каквото съм дробил, (това) ще сърбам* – ‘търпя, понасям неприятности, за които сам съм причина (БФР 1974: 470); С подобно значение е и популярният в разговорната реч израз *каквото сам си направил, никой не може да ти го направи* (или *кой каквото сам си направи, и господ не може да му го поправи*). В противовес на този израз, в разговорната реч присъства словосъчетанието *както си го направя/направим*, но не в значение ‘постигане на успех’, а в значение ‘аз съм причина да прекарам времето си забавно’, напр.: *Ако аз/ние не си направя/направим веселото (празника весел), няма кой да ми/ни го направи* (Разг. реч).

⁷ Съвременният българин отдава немалко значение на т.нар. „урочасване” като изпълнява конкретни действия, за които вярва, че предпазват от „болестта” – завързва червен конец на китката си (особено популярно е да се завърже червен конец на китката на бебе) или „заплюва” против уроки този, за когото е казал похвала, нещо хубаво.

⁸ За суеверието на българина и вярата му в хороскопи виж М. Минков (Минков 2007: 64).

В български е трудно да се намерят изрази, които експлицитно да изразяват, че причината за постигане на успех сме самите ние. Имплицитно обаче успехът, постигнат благодарение на лично наше усилие, е изразен в езика. Българското мислене добре познава точно този вид успех – „успехът по неволя” и разкрива същността му във фолклора („Неволята” – българска народна приказка). Успехът тук се постига без да се разчита на Бог, връзки, късмет, суеверие, а с помощта на *неволя*⁹, която е персонифицирана чрез употреба на членуваната форма на лексемата. Акцентът отново не е върху личния, индивидуален принос за постигане на успех в дадената ситуация (синовете на дърваря сами поправят колата си), а върху другата, „истинската” причина за успеха – необходимостта, нуждата, бедата, неволята.

Без да имат за цел да абсолютизират, приведените в изследването примери на съществуващи устойчиви изрази в езика ни, дават основание да се твърди, че българите са склонни да приписват успеха/неуспеха на външни причини, което доближава и самата ни култура до култура, изповядваща външна причинност (по Минков). Както беше отбелязано и доказано с езикови факти, причините за успехите и неуспехите ни са по-скоро неочаквано стечение на обстоятелствата, хороскоп, суеверие, Бог, отколкото лично наша заслуга.

Тезата, че българската култура е култура по-скоро с външна причинност, е намерила подкрепа и в анализ на културните различия между българи и американци след проведено обучение (тренингов тип) за формиране на интеркултурни умения. Й. Христовова-Мандраджиева обобщава: ”Установи се, че американците вярват в ролята на отделната личност за постигане на целите в живота. Водещ при тях е принципа – „Keep trying”, т. е. “продължавай да опитваш”. Подчертано бе от българските и американските участници, че при българите водещ е фаталистският подход, където „ние, българите, вярваме повече в определеността от съдбата”, сподели се, че „хората

⁹ *неволя* – тежко положение, причинено от материални или морални несгоди; нещастие беда, страдание. *по неволя* – без да искаме, против желанието ми (БТР 2002: 513); *по неволя* разг. *от неволя* остр. – поради необходимост, от нужда или при нужда (РБЕ 2000: 749)

нямат увереност за личния си принос в постигането на своето щастие и цели” (Христовова-Мандраджиева 2007: 37).

В българската ментална система водеща е вратата в независещата от нас причина, причина, която граничи с преопределеното, фаталното „така е трябвало да стане” и „каквото има да става – ще става”. Важното всъщност е не онова, в което вярваме, а това, че на базата на тази „вяра” изграждаме по-нататъшното си отношение върху случващото се в живота ни, върху начина ни на мислене, върху културата ни като цяло. За да се установи дали е валидно за българския светоглед твърдението на М. Минков, че при хора, изповядващи външна причинност, „срещаме по-често пасивно отношение към живота” (Минков 2002: 97 “ 98), се привеждат лингвистични данни от българския език. Наблюдават се изрази и фразеологизми, изразяващи примирение (пасивност, покорство) с онова, „което е писано” и „не може” да бъде променяно. Ср. следните фразеологизми:

Не ще надскоча боя си ‘не мога да направя нещо повече от възможностите си, трябва да се съобразявам със силите си’. Още: *Не ще литна по-високо от боя си*. диал. (БФР 1974: 735); *Сянката си не можеш да прескочиш* (записан от информант от с. Габарево, Казанлъшко); *Почивам на (върху) лаврите си* книж. ‘задоволявам се с постигнатото и не се стремя към нови успехи, към нови постижения’. Още: *Лежа на лаврите си* книж. (БФР 1974: 172); *Каквото бог даде* ‘каквото стане, каквото се случи’ “ за изразяване на готовност да се приеме всичко, което ще се случи, и добро, и лошо (БФР 1974: 468); *Каквото сабя покаже* ‘както се случи, какъвто ни е късметът’ (БФР 1974: 470); *Колкото – толкова* (Разг. реч) – израз, който се употребява, за да се изрази невъзможност да постигнем, да имаме повече и същевременно задоволяване с нещо, което вече сме постигнали, нещо, което вече имаме; *Бог дал, бог взел* – употребява се за изразяване на примирение, когато умре близък човек (обикн. дете) или при друг вид загуба (БФР 1974: 98); *Божа работа* ‘нещо, което не зависи от никого и става въпреки волята или очакванията на когото да е’ – употребява се често за изразяване на примирение с нещо (БФР 1974: 100); *Бог високо, цар далеко* и *Цар далеко, бог високо* – употребява се за подчертаване, че няма кой да помогне някому, който е изпаднал в тежко положение (БФР 1974:

97); *Голям залък хапни, голяма дума не казвай* (БПП 1986: 82); *Преклонена главичка остра сабя я не сече* (БПП 1986: 89); *Когато си закърмен от бедняшка лъжица, все бедняк ще си останеш* (фразеологизмът е записан от информант от гр. Троян); *Сви се в черупката си* (БПП 1986: 90); *Сви си опашката* (БПП 1986: 90); *Както му свирят, така играе* (БПП 1986: 90); *Да би мирно седяло, не би чудо видяло* (БПП 1986: 89)¹⁰; *Здраве да е!* – възклицание, с което се изразява примирение с някаква неприятност, несполука; няма значение, нищо от това (Крумова-Цветкова 2010: 249, цит. по НБФР).

Интересно е тълкуването на израза от разговорната реч *правя каквото трябва, да става каквото ще* (или: *аз да направя това, което трябва, пък да става каквото ще*). От една страна, той изразява активност (*правя каквото трябва*), а от друга – пасивност (*да става каквото ще*). Изразът е тема на форум в интернет пространството, част от който са следните разбирания и коментари: *Мисля си, че ни напомня, че не всичко зависи винаги от нас. (...) И каквито и усилия да положиш, ще стане “каквото ще”;* *Резултатът винаги е един и същ: “Каквото си надrobiш, това ще сърбаш”;* *Идеята е да вложиш максимум усилия дори при минимум увереност, че ще има резултат; Резултатът не винаги зависи от нас, но когато си направил всичко което е било по силите ти поне няма за какво да се кории (...)* (АБВ Форуми). Коментарите доказват направеното по-горе тълкуване на израза – активност (*Идеята е да вложиш максимум усилия дори при минимум увереност, че ще има резултат*) и пасивност (*...не всичко зависи винаги от нас; ... каквито и усилия да положиш, ще стане “каквото ще”;* *резултатът не винаги зависи от нас...*).

¹⁰ Израз, който доста често се използва от родители или възрастни при възпитание на палави, игриви деца. Значението му внушава, че ако детето е „послушно”, ако „седи мирно” (*сedia мирно* – разг. ‘нищо не правя, не се намесвам’ (БТР 2002: 875) – словосъчетание от глагол и наречие напълно нерелевантни с особеностите на детското поведение / възпитание), то няма да пострада, да се нарани (ако приемем, че лексемата *чудо* има негативна конотация). По-веоятно е обаче, ако детето „седи мирно”, то наистина да не „види чудото” на пре-откриването на света чрез игри и „лудории” (неизменна и естествена част от детската природа). Пословицата е в „графа” *покорство* в „Български пословици и поговорки” (БПП 1986: 89).

По-малко в количествено отношение са пословиците в българския език, изразяващи негативно отношение към примирението: *Ако бъдеш мост, всеки ще те тъпче; На ниско магаре всеки се качва; Който става овца, изяда го вълкът; Станеш ли овца, всеки ще те стриже* (БПП 1986: 89)

Подсъзнателната нагласа и убеденост, че успехът зависи единствено от мен самия, от моите усилия, от желанието ми за развитие и усъвършенстване, води до изява на качества като (про)активност, инициативност, които, бихме могли да предположим, са тясно свързани с икономическото развитие на една нация (условността тук е породена от факта, че няма изследвания, които да доказват причинно-следствената връзка между вътрешна причинност и икономически успех (Минков 2002: 111).

Изразите *дай боже, ако е рекъл господ, божя работа, здраве да е, живот и здраве, да не се каня*, както видяхме и от проведеното анкетно проучване, са с висока фреквентност в съвременната разговорна реч. Тези изрази са езиково реализирани факти на национално-специфичната представа, мислене и разбиране на българина за една универсална културна ценност – ‘успехът’. Манталитетът според Ст. Димитрова е и „навика за употреба на една или друга езикова форма, при това не само за употреба, но и за оценяването ѝ като „по предписание”, но в същото време автоматизирано и подсъзнателно” (Димитрова 2004: 32).

От разсъжденията дотук и изнесените езикови факти в български език, би могло да се заключи (отново без да се абсолютизират направените изводите), че успехът в менталната система на българина присъства като постигнат благодарение на някаква външна причина, а не на убеденост в лични качества и умения, т. е. не ние постигаме успехите и неуспехите си, а те нас „застигат”, което поставя бъдещето ни отново не в наши, а „изцяло в ръцете на съдбата” (Бейкър 2009: 238).

Изводите в направеното изследването подкрепят разсъжденията на М. Минков, че имаме основание да отнасяме българската култура по-скоро към културите, изповядващи външна причинност. Те подкрепят направените от автора анализи на статистически изследвания, наблюдения, осъществени в парадигмата на социалната

антропология и цитираното от него предствително изследване за България (виж по-горе). По този начин близостта на българската култура до културите с външна причинност още веднъж бе потвърдена, но този път чрез средствата на друга наука – лингвокултурологията и лингвокултурологичния анализ, базиран на езиков материал от български език. И ако с процесите на европеизация и глобализация у българите настъпи промяна в ценностната система, нагласите, представите, оценката, то езикът ще отрази тази промяна и отново, като културен код на нацията, ще свидетелства за българската национална самобитност и светоглед.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. **Аврамова 2010:** В. Аврамова. Късмет (Понятие ‘късмет’ в българской ментальности) // Концепти на българската култура. Шумен, УИ „Еп. К. Преславски”, 2010.
2. **Бейкъръ 2009:** Р. Бейкъръ. Българяна. С., 2009.
3. **БПП 1986:** М. Григоров, К. Кацаров. Български пословици и поговорки. С., 1986.
4. **БТР 2002:** Български тълковен речник. изд.” Наука и изкуство”, четвърто издание- С., 2002
5. **БФР 1974:** Български фразеологичен речник. Т. I и II. С., 1974.
6. **Димитрова 2004:** Ст. Димитрова. Език и манталитет. С., 2004.
7. **Крумова-Цветкова 2010:** Л. Крумова-Цветкова. Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство. ИК ‘ЕМАС”, 2010.
8. **Минков 2002:** М. Минков. Защо сме различни. Межкултурни различия в семейството, обществото и бизнеса. С., 2002.
9. **Минков 2007:** М. Минков. “Европейци сме ний, ама...” България върху културната карта на света. С., 2007.
10. **Петрова 2006:** Р. Петрова. Към темата за най-ценните човешки качества според английските и българските пословици. // Арнаудов сборник, т. 4. Н. Ненов, В. Донева, Р. Русев, Н. Бенин, Е. Недкова, съст. ЛЕНИ-АН, Русе, 2006.
11. **РБЕ 2000:** Речник на българския език, том 10, академично изд. „проф. Марин Дринов”. С., 2000.
12. **РЧДБЕ 2000:** Речник на чуждите думи в българския език, изд. „Наука и изкуство”, пето издание. С., 2000.

13. **Христозова-Мандраджиева 2007:** Й. Христозова-Мандраджиева. *Формиране на интеркултурна компетентност на студенти от висши професионални учебни заведения чрез обучението по чужд език. Автореферат за присъждане на образователна и научна степен „доктор”*. С., 2007.

14. **АБВ Форуми:** <http://forum.abv.bg/lofi/version/index.php/t66418.html>
Accessed: 26.01.2012.

ANYONE BUT ME

(Lingo-cultural analysis of the concept of ‘success’ in Bulgarian)

Iliyana Dimitrova

(Veliko Tarnovo, Bulgaria)

This study investigates the concept of ‘success’ as a cultural value and part of the national-specific thinking of the Bulgarian people. The paper suggests a close relationship between Bulgarian culture and that of individuals with an “external locus of control” (the term of Julian B. Rotter). This is backed-up by a lingo-cultural analysis of Bulgarian phrases and sayings in contemporary Bulgarian colloquial speech that refer to success and/or lack of success.